

AQH

R. M. Kemperink

Jaren geleden maakte mijn vader, J. H. P. Kemperink, de lezers van *Flehite* attent op de ontdekking van een Amersfoorts pelgrimsteken door de Frankfurter hoogleraar Köster¹⁾. Het bevindt zich in de collectie Verster in Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam²⁾. Dit pelgrimsteken, dat zo'n vijf eeuwen geleden ter herinnering aan een volbrachte bedevaart naar Amersfoort³⁾ door de pelgrim op hoed of kleed kon worden bevestigd, was in meer dan één opzicht uniek. Het was voor het eerst dat een dergelijk insigne voor Amersfoort kon worden aangewezen; bovendien is het Amersfoortse pelgrimsteken nog altijd het enig bekende insigne van een Noord-Nederlands bedevaartsoord. Echt onbekend was het insigne eigenlijk niet: het was al enkele malen tentoongesteld en zelfs afgebeeld in een van Versters boeken over oud tin⁴⁾. Maar het was Köster die het voorwerp met Amersfoort in verband bracht.

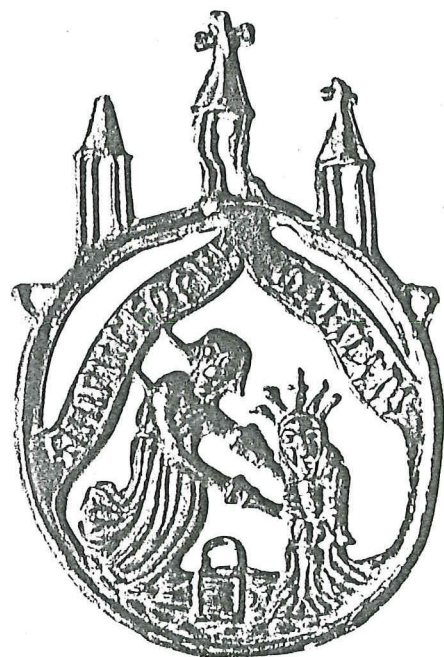
Het in Rotterdam bewaarde exemplaar (afb. 1) is een opengewerkt insigne (57:40 mm) van tin. Binnen een cirkelvormig medaillon is de vondst afgebeeld van het mirakelbeeldje dat doel zou worden van zo vele pelgrimages naar Amersfoort. Een vrouw, Griet Albert Ghisen, buigt zich over de stadsgracht en haalt daaruit een gekroond beeldje van Maria met het Kind, dat kort tevoren door een jong meisje, een zekere Geertgen Arents uit Nijkerk, 'met onbedachticheydt' daarin geworpen was⁵⁾. Vóór de vindster een emmer waarin zij het beeldje zal wegdragen, zoals wordt afgebeeld op een paneel van ca. 1500 in het bezit van de Oud-Katholieke Gemeente te Amersfoort, thans in Museum *Flehite* (afb. 2). Terwille van de stevigheid is de figuur van de vindster met twee gietbruggen verbonden aan de banderol in omgekeerde V-vorm boven het tafereel,

waarop in gotisch schrift Amersfoort Mccccxlv. Op het medaillon zijn drie torentjes of pinakels geplaatst, waarvan er bij één het kruis ontbreekt. Twee ogen aan weerszijden dienen om het insigne aan de kleding te bevestigen. Het insigne wordt door Köster gedateerd in de tweede helft van de 15de eeuw⁶⁾.

Het jaartal 1445 op de banderol slaat dan ook niet op de vervaardiging van het pelgrimsteken maar op het begin van de openbare verering. Nu werd het beeldje gevonden 'omtrent Kersmisse' 1444 en op 'St Stevens dach' (26 december) in de Onze Lieve Vrouwekapel opgesteld. Omdat binnen het bisdom Utrecht naast het jaarbegin op 1 januari óók de kerststijl (jaarbegin met Kerstmis) werd toegepast, konden de laatste decemberdagen van 1444 al tot 1445 gerekend worden⁷⁾. Overigens moet worden opgemerkt, dat onze andere bronnen voor de vondst van het mirakelbeeldje deze kerststijl niet volgen⁸⁾.

Toen Köster zijn ontdekking in 1963 publiceerde, was hiermee zoals gezegd voor het eerst een Amersfoorts pelgrimsteken aan het licht gekomen. Wel had men voor het bestaan ervan in de geschreven bronnen al aanwijzingen kunnen vinden⁹⁾, maar deze werden niet als zodanig onderkend. Pas Köster bracht de vermelde 'teykenen' in verband met het pelgrimsinsigne¹⁰⁾. Toch blijft het vreemd dat van de bedevaart naar Amersfoort, die tot óver de huidige landsgrenzen belangstelling trok¹¹⁾, slechts één insigne bewaard was gebleven, hoe broos het materiaal waaruit vervaardigd is ook moge zijn.

In 1975 werd echter de vondst gemeld van een tweede exemplaar van het Amersfoortse pelgrimsteken¹²⁾.

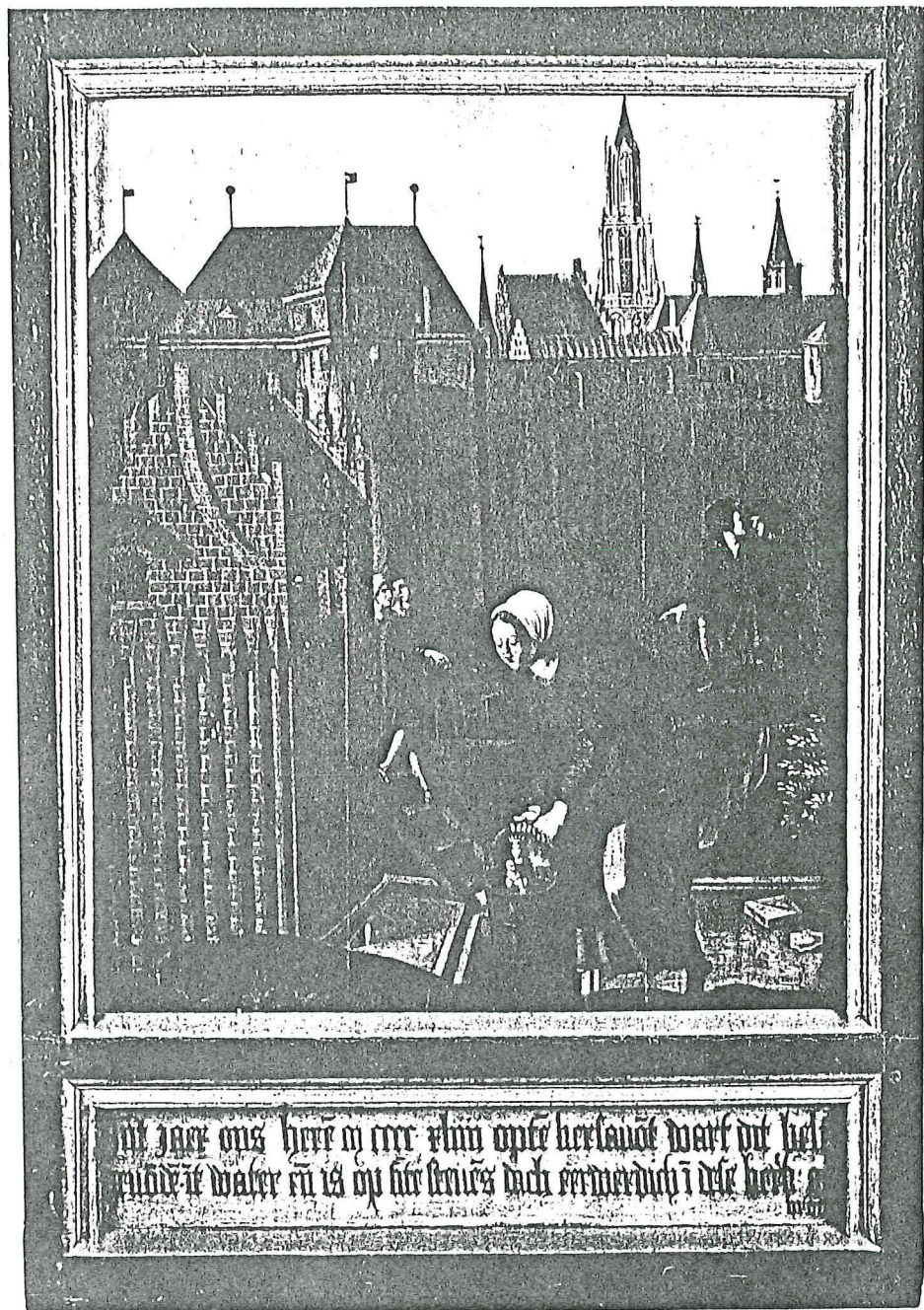
Afb. 1. Het in Rotterdam bewaarde exemplaar van het Amersfoortse pelgrimsteken. Museum Boymans-Van Beuningen.

Bij baggerwerkzaamheden te Mechelen gedurende de winter van 1972/73 kwam uit het riviertje de Dijle een zwaar gehavend insigne (38:42 mm) tevoorschijn, voor zover intact volkomen identiek aan het Rotterdamse bezit. Het hele bovengedeelte tot aan de banderol is helaas verdwenen, de banderol zelf in de top vaneengescheurd. De Mechelse vondst wordt ter plaatse bewaard in het Stedelijk Museum Hof van Busleyden en is voor zover mij bekend tot op heden de enige aanwijzing voor een relatie tussen Mechelen en de bedevaart naar Amersfoort¹³⁾.

Kort daarna werd een derde exemplaar van het pelgrimsteken bekend. In 1977 verscheen onder de titel *Opgravingen in Amsterdam* een lijvige balans van twintig jaar stadskernonderzoek¹⁴⁾. Hierin wordt melding gedaan van de ontdekking van een Amersfoorts insigne in 1966 te Diemen, op een stortplaats van grond afkomstig van het Jonas Daniël Meijerplein. Misschien toevallig, maar over dit plein liep vroeger de middeleeuwse weg naar Amersfoort. In ieder geval was Amersfoort als bedevaartsoord bij de Amsterdammers genoegzaam bekend¹⁵⁾.

Het Amsterdamse exemplaar (40:32 mm) geeft dezelfde tekst en, zij het iets primitiever, dezelfde voorstelling als het insigne in Boymans-Van Beuningen, maar wijkt op andere punten duidelijk af. Zo is het medaillon puntig toe; de banderol is in de top voorzien van een klaverblad. Ook de tekst is anders over de banderol verdeeld. De binnenrand van het medaillon bestaat uit een parellijst, terwijl het bekroond wordt met architectuur(?) waarop oorspronkelijk vier, nu drie klaverbladen. Het pelgrimsteken is in mindere mate opengewerkt, meer plaquette dan het Rotterdamse bezit. Helemaal opzet is dit met: de gietmal sloot kennelijk minder goed. Er is slechts één bevestigingssoog over, dat echter niet als zodanig gebruikt is. Dit Amsterdamse exemplaar, dat dus duidelijk uit een andere gietvorm dan het Rotterdamse en Mechelse afkomstig is, berust in particuliere collectie. Een afgietsel ervan bevindt zich in het Amsterdams Historisch Museum¹⁶).

Maar Amsterdam had meer verrassingen in store. In 1972 werd daar begonnen met de aanleg van de oostlijn van de metro. Het tracé van deze lijn volgt ruwweg de oostelijke uitvalsroute van de laat middeleeuwse stad. Onder de talrijke voorwerpen die bij de grondwerkzaamheden aan het licht zijn gekomen, bevinden zich een opmerkelijk aantal fragmenten en één vrijwel gaaf exemplaar van het Amersfoortse pelgrimsteken. Ze werden ontdekt tussen september 1975 en augustus 1977 door de archeologische afdeling van de Dienst der Publieke Werken onder leiding van stadsarcheoloog J. M. Baart¹⁷). Liefst zes vondsten horen tot het boven beschreven 'Amsterdamse' type; van het 'Rotterdamse' type werd slechts één klein fragment aangetroffen, het rechter gedeelte van de banderol met een stukje tekst¹⁸), terwijl van een minuscuul fragmentje enkel kan worden vastgesteld dat het van een Amersfoortse insigne afkomstig is¹⁹).

Afb. 2. De vondst van het Amersfoortse mirakelbeeldje. Paneel ca. 1500. Amersfoort, Museum Flehite. Bruikleen Oud Katholieke Parochie van St. Georgius, Amersfoort.

Het veruit mooiste exemplaar (43:32 mm) (afb. 3) is vrijwel indientiek aan de vondst uit Diemen, alleen is het wat beter uit de gietvorm gekomen, minder 'en plaquette'²⁰). Ook zijn beide bevestigingsogen gespaard, maar belangrijker is dat van de bovenkant van het insigne meer bewaard is gebleven. De top van het medaillon blijkt bekroond met wat de aanzet tot een tweedimensionale kruisbloem of een kruis zou kunnen zijn, zoals bij het eveneens in Amsterdam gevonden Blombergse pelgrimsteken (afb. 4).

Een fragment van alléén de bovenzijde van dit type²¹) helpt ons niet verder. Op de vier overige fragmenten van het 'Amsterdamse' type²²) is de voorstelling van het mirakelgebeuren nog voor een goed deel intact. Ze hoeven niet nader beschreven te worden.

Een verrassing was daarentegen weer de ontdekking van wat naar alle waarschijnlijkheid als een derde type van het Amersfoortse insigne mag worden beschouwd. Het gaat om een fragment (grootste lengte 42 mm) (afb. 5) waarop een enigszins gebogen vrouwenfiguur, de arm(en) naar voren gestrekt²³). De val van haar kleding doet denken aan die van de gestalte op het 'Rotterdamse' type.

Afb. 3. Amersfoortse pelgrimsteken, 'Amsterdams' type, gevonden in Amsterdam bij de aanleg van de oostlijn van de metro. Amsterdams Historisch Museum.

Afb. 4. Plankje met twee pelgrimstekens, gevonden te Amsterdam. Boven het insigne van Wilsnack, onder dat van Blomberg. Amsterdams Historisch Museum.

Afb. 5. Fragment van een waarschijnlijk Amersfoortse pelgrimsteken, gevonden te Amsterdam bij de aanleg van de oostlijn van de metro. Amsterdams Historisch Museum; foto AHM/PW-Afd. Archeologie, evenals afb. 3 en 4.

Vóór haar water, achter haar, anders dan op de andere tekens, een emmer, die ook weer meer overeenkomst vertoont met de voorstelling op het insigne van Boymans-Van Beuningen dan met die van het 'Amsterdamse' type.

Een deel van de parellijst die de binnenrand heeft gevormd van het medaillon is nog duidelijk herkenbaar. Hoewel onomstotelijke zaken als het mirakelbeeldje en de banderol aan dit fragment ontbreken, is het toch aannemelijk dat ook dit insigne met de bedevaart naar Amersfoort in verband moet worden gebracht. Evenals de overige Amsterdamse vondsten is het opgenomen in de collectie van het Amsterdams Historisch Museum.

Zoals de meeste pelgrimstekens zijn ook de Amersfoortse insignes uit tin vervaardigd. We mogen aannemen dat het hier gaat om zgn. onfsijn tin, d.w.z. een tinalliage met een hoog percentage lood. Een Utrechtse keur uit 1473 noemt een loodpercentage van maximaal 16, een getal dat in volgende eeuwen gehandhaafd blijft en nog in 1680 in Amersfoort wordt opgegeven.

's-Hertogenbosch gebruikte in 1503 voor 'graeuw werk' daarentegen tot 33 1/3% lood²⁴). Een pelgrimssouvenir in de vorm van een schrijntje, gevonden te Deventer, bleek bij analyse zelfs 37,7% te bevatten²⁵). Een lóden 'teijken' van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort wordt zonder meer door een van onze geschreven bronnen gesuggereerd²⁶). De tekens werden gegoten in een mal van lei- of speksteen, soms van metaal, bij het gieten veelal afgedekt met een vlakke plaat. Aan de achterzijde zijn pelgrimstekens daarom doorgaans onbewerkt²⁷). Bij de Amersfoortse tekens is dit inderdaad het geval. Wie ze heeft gegoten is niet bekend; de verkoop ervan was blijkens een raadsbesluit uit 1452 een zaak van de kerkmeesters van de parochiekerk van de stad, de Sint Joriskerk, die dit recht dan weer gunden aan derden²⁸).

Tenslotte een opmerking over de datering, bij voorwerpen die min of meer tot de volkskunst moeten worden gerekend altijd een wat hachelijke zaak. Traditionele vormen blijven er langdurig in zwang, ook wanneer de 'officiële' kunst ze allang heeft opgegeven.

Hiervóór is uiteengezet dat het jaartal 1445 op het insigne niet als jaar van vervaardiging mag worden opgevat. Wel is het onze *terminus a quo*. Zekerheid omtrent het bestaan van een Amersfoortse pelgrimsteken hebben we sedert 1452, het jaar van bovengenoemd raadsbesluit. De gedwongen aansluiting van Amersfoort bij de Unie van Utrecht in 1579 betekende wel het einde van de stad als bedevaartsoord; daarna zullen geen pelgrimstekens meer gegoten zijn. Binnen deze grenzen, 1445 en 1579, moeten we het teken dus plaatsen. Nu valt er binnen dit tijdsbestek nog wel te preciseren. Zo heeft onderzoek in Rijnland en het Maasgebied geleerd, dat in de tweede helft van de 15de eeuw, in ieder geval vanaf ca. 1500, het opengewerkte insigne verdwijnt en vervangen wordt door penningen, aanvankelijk nog aan één zijde bewerkt. De bevestigingsogen maken plaats voor doorboringen vlak langs de rand²⁹). Met deze wetenschap is de genoemde datering door Köster van het insigne in Boymans-Van Beuningen, tweede helft van de 15de eeuw, volkomen aanvaardbaar. Het meer gesloten 'Amsterdamse' type zou dan van iets later datum kunnen zijn: misschien eerder eind 15de dan begin 16de eeuw.

Overzicht van de thans bekende Amersfoortse pelgrimstekens en fragmenten daarvan

Type	Aantal	Vindplaats	Jaar	Collectie
Amsterdam	1	?	?	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen Mechelen, Stedelijk Museum Hof van Busleyden Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum
	1	Mechelen	1975	
	1	Amsterdam	1977	
Amsterdam	1	Diemen	1966	part. coll. Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum
	6	Amsterdam	1975/77	
Amsterdam II (wrsch.)	1	Amsterdam	1976	Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum
onduidelijk	1	Amsterdam	1976	Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum

1. J. H. P. J. Kemperink, *Het Amersfoortse pelgrimsteken*, *Flebite II* (1966/68), pp. 42-44; vgl. ook K. Köster, *Pilgerzeichen-Studien. Neue Beiträge zur Kenntnis eines mittelalterlichen Massenartikels und seiner Überlieferungsformen*, in: J. Köstner (ed.), *Bibliotheca docet. Festgabe für J. Köstner*, Amsterdam 1963, speciaal pp. 81-82; nr. OM 345.

2. Informatie over de bedevaart naar Amersfoort op de onder nr. 1 genoemde artikelen; vgl. verder W. F. N. van Rootselaar, *Het Onze-Lieve-Vrouwe beeldje te Amersfoort*, *Volks-Almanak voor Nederlandsche Katholieken XXXVII* (1888), pp. 240-279, XXXVIII (1889), pp. 103-114 (uitsluitend maar verouderd); de inleiding van P. Tukkenaar op zijn editie van het *Mirakelboek Onze Lieve Vrouwen t' Amersfoort*, Amersfoort (1946), pp. I-XII; en J. Hovy, *Amersfoort in prent*, Zuttbommel 1975, pp. 67-69.

3. A. J. G. Verster, *Tin door de eeuwen*, Amsterdam 1954, afb. 105.

4. Het mirakelverhaal in J. van Ingen, *Geschiedenissen* (ed. J. H. P. Kemperink), *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht LXXIV* (1957), pp. 42-44; voor een vroege benijdende versie vgl. A. van Duinkerken, *Maria ter Lem. De Gemeenschap X* (1934), pp. 556-565 (de tekst van het gedicht naar een Brussels handschrift aldaar, pp. 561-565).

5. Köster, *Bibliotheca docet*, p. 87.

6. Verster, *Bibliotheca docet*, p. 98⁵⁰; Kemperink, *Mirakelboek*, p. 344.

7. *Mirakelboek*, p. 1; mirakelgedicht, ed. Van Duinkerken, p. 564, vss. 80-84; Van Ingen, pp. 42-43. Men zie verder het onderschrift op het paneel van de vondst van het mirakelbeeldje, afb. 2. Bovendien deelt A. van Bemmelen, *Beschrijving der Stad Amersfoort*, dl. I, Utrecht 1760, p. 134, mee, dat zich boven de ingang van de Onze Lieve Vrouwekapel een inscriptie 'met oude Letteren' bevond, waarop eveneens 1444 als beginjaar van de openbare verering werd vermeld. Ook de Amersfoortse overheid had, blijkens R. Fruin, *Handboek der chronologie voornamelijk van Nederland*, Alphen aan den Rijn 1934, pp. 75-76, een duidelijke voorkeur voor 1 januari als jaarbegin.

9. Vgl. Van Bemmelen I, p. 137; dez. vermelding bij W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580*, dl. II, Amersfoort 1878, p. 27. Vgl. verder *Mirakelboek*, p. 73, nr. 476.

10. Köster, *Bibliotheca docet*, pp. 82, 87.

11. Het *Mirakelboek*, waarin miraculeuze gebedsverhoringen staan opgetekend van degenen die de voorspraak van O.L. Vrouw van Amersfoort hadden ingeroepen, vermeldt pelgrims uit 'Oostlandt' (= Duitsland; nrs. 109 en 156), het land van Kleef (nrs. 117, 288 en 414), Düffelward(?) bij Kleef (nr. 177), Emmerik (nrs. 163, 353, 356, 369 en 500), Kalkar (nr. 153), Wesel (nr. 204), Keulen (nrs. 368 en 512), Westfalen (nrs. 323, 338, 407 en 409), Münster (nr. 432), Emden (nr. 244), 'vuijt Oost Vrieslandt vant derp Scharel' (= Scharrel in Saterland?; nr. 400), Bremen (nr. 436), Hamburg (nr. 443), Danzig (nr. 165), Noorwegen (nr. 223), Engeland (nrs. 160 en 300), Vlaanderen (nr. 333), Brugge (nr. 413), Antwerpen (nrs. 91 en 499), Brussel (nr. 441), het land van Luik (nr. 64) en Parijs (nr. 108).

12. St. Vandenberghe, *Pelgrimstekens uit Mechelse baggerwerken*, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen LXXIX* (1975), speciaal pp. 88-89, 92-94.

13. In het *Mirakelboek* worden geen pelgrims uit Mechelen vermeld. De Mechelse schepenbank, die de pelgrimage nogal eens als bestraffingsmiddel toepaste, schijnt geen bedevaarten naar Amersfoort te hebben opgelegd. Vgl. L. Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen/'s-Gravenhage 1947, pp. 437-439, 758-760.

14. J. [M.] Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam/Haarlem 1977. Over het Amersfoortse pelgrimsteken vgl. pp. 389-390.

15. In het *Mirakelboek* zijn ten minste tien gevallen opgetekend waarbij Amsterdammers betrokken waren (nrs. 36, 142, 174, 209, 246, 282, 283, 491, 526 en 542). Ook werden te Amsterdam verscheidene strafbedevaarten naar Amersfoort opgelegd. Vgl. J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300-ca. 1550)*, Assen/Amsterdam 1978 (diss. Groningen), pp. 274, 541¹, 542¹.

16. B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*, Lochem 1978², p. 201, maakt bij zijn vermelding van het Amersfoortse pelgrimsteken geen onderscheid tussen de tot hiertoe besproken en ook door hem genoemde exemplaren.

17. Ik wil op deze plaats hartelijk dank zeggen aan de heer Baart, die zo vriendelijk was mij in de gelegenheid te stellen de vondsten te bezichtigen en mij tevens enige aanvullende gegevens verstrekke over het te Diemen gevonden insigne.

18. Nr. MC 7-68.

19. Nr. MZ 7-77.

20. Nr. MH 4-26.

21. Nr. MZ 3-154.

22. Nrs. MZ 7-75, MZ 7-76, MZ 7-78, MZ 5-124.

23. Nr. MZ 3-140.

24. Al deze cijfers bij Dubbe, Tin en tinnegieters, p. 89.

25. Vgl. B. Dubbe, *Vijftiende-eeuwse pelgrimssouvenirs*, *Antiek X* (1975/76), p. 420.

26. *Mirakelboek*, p. 73, nr. 476.

27. Over de giettechniek vgl. K. Köster, *Mitteralterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien*, in: *Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800-1400, Teil I* (Ausstellungskatalog), Köln 1972, p. 147; Dubbe, Tin en tinnegieters, p. 204.

28. Van Bemmelen I, p. 137; Van Rootselaar II, p. 27.

29. Vgl. U. Hagen, *Die Wallfahrtsmedaillen des Rheinlandes in Geschichte und Volksleben, Werken und Wohnen, volkskundliche Untersuchungen im Rheinland*, Bnd. IX, Köln 1973 (diss. Bonn 1969), p. 11; Köster, *Rhein und Maas*, p. 148. Vgl. ook de in beide werken (resp. Tafel 19 en p. 160) afgebeelde pagina uit het getijdenboek voor Louis Quarré (Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 311, fol. 21 vso), ca. 1488, waarop meer dan twintig van deze penningen als randversiering zijn weergegeven. Slechts bij één van de Amsterdamse fragmenten, genummerd MZ 5-124, lijkt zo'n opzettelijke doorboring aanwijsbaar.